
УДК 801.631.5:[81'373]:811.161.2

Ганна Дядченко

Сумський державний університет, м. Суми

АНТРОПОМЕТАФОРА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ кі́нця ХХ — початку ХХІ століття

У статті висвітлено підходи до класифікації метафор, здійснено спробу комплексної характеристики образних структур із лексичними центрами — соматизмами, досліджено особливості таких основних граматичних типів метафори, як іменникова (генітивна та предикативна) і дієслівна, визначено найпоказовіші семантичні моделі в межах окреслених метафоричних сполучень.

Ключові слова: антропометафора, іменникова (генітивна та предикативна) метафора, дієслівна метафора, зовнішній портрет людини, внутрішній (психоемоційний) портрет людини, соматизм.

Сучасні українські дослідники (С.Я. Єрмоленко, О.О. Тараненко, Л.О. Пустовіт, Л.В. Кравець, В.Ф. Святовець) визначають поетичну метафору як «семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні у свідомості мовця» [11: 307].

Ураховуючи, що в основі метафори лежить логічний механізм порівняння та розвиваючи думку Аристотеля про те, що «метафори, очевидно, будуть і порівняннями, а порівняння, позбувшись (лише одного) слова («як»), — метафорами» [1: 180], теоретики метафори також називають цей троп згорненням (або прихованим) порівнянням. Водночас імпліцитна аналогія, зіставлення менш відомого означуваного із добре відомим, уже закріпленим у мовному досвіді, визначають динамічний аспект семантики метафори, умотивовують її актуальність як засобу вторинної номінації,

© Г.В. ДЯДЧЕНКО, 2016

концептуального компонента національних та індивідуальних мовних картин світу (В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сокологуб, Л.О. Пустовіт, Л.О. Ставицька, М.І. Голянич, Л.В. Кравець).

У сучасній лінгвістиці, лінгвопоетиці існують різні підходи до класифікації метафор. Зокрема, їх поділяють: 1) за належністю до певного мовного рівня (лексичні, граматичні та ін.); 2) за стилістичною характеристикою — поетичні (традиційно-поетичні й індивідуально-авторські) й загальномовні. У корпусі загальномовних виділяють такі, образність яких відчувають мовці, і звичні (стерті, десемантизовані, конвенціоналізовані), також — розмовні й книжні, зокрема риторичні. Поетична (розгорнута, поширена) метафора постає на асоціаціях, завдяки чому створюються словесні образи [2: 88]. Водночас за структурно-семантичними властивостями метафоричні словосполучення поділяють на усталені, традиційно-поетичні, й індивідуально-авторські.

У межах системоцентричної (формально-структурної) парадигми найактуальнішими є класифікації метафор:

а) за структурою — розрізняють прості, одиничні (до них належить метафора-словосполучення) та розгорнені, складні, або послідовні метафори (метафора-речення, метафора-текст);

б) щодо граматичної форми вираження переносної ознаки метафори диференціюють на іменникові, прикметникові, дієслівні та прислівникові [2: 88; 11: 307–308; 10: 110]. Як зазначає Л.О. Пустовіт, найпродуктивніші в поетичному словнику генітивні, прикметникові та дієслівні словосполучення [6: 140].

Зміщення наукових пріоритетів у сферу вивчення семантичних та когнітивних характеристик зумовило актуальність класифікації метафор за тематичними моделями (досліджують специфіку метафоризації лексики сфери життя, яка в той чи той період особливо знакова для суспільства) та за характером подібності (антропоморфні, природоморфні — зокрема зооморфні, орнітоморфні, ботаноморфні, ландшафтні, — соціоморфні, артефактні). Окремим різновидом при цьому визнають синкретичну метафору, “побудовану на основі асоціації когнітивних структур, пов’язаних із різними чуттєвими сферами людини” [4: 39].

З інтенсивним розвитком лінгвокогнітивістики пов’язана методика аналізу метафор з констацацією донорських та реципієнтних зон, що визначають площини переміщення метафоризувальних і метафоризованих одиниць, а також лінгвокогнітивні механізми, моделі й напрямки метафоризації (О.О. Селіванова, Л.В. Кравець).

У нашому дослідженні ми здійснили спробу комплексної характеристики образних структур із лексичними центрами — соматизмами, що передбачає визначення найпоказовіших семантичних моделей у межах граматичних типів метафори — іменникової (генітивної та предикативної) і дієслівної.

У складі іменникової (генітивної) метафори роль метафоризаційного слова відіграє іменник, який семантично сконцентровує ознаку предмета,

явища через зіставлення його з іншими предметами, явищами [6: 140, 147]. Генітивні метафори із семантичними центрами-соматизмами — характерні для сучасної поетичної мови і як уже актуалізовані в попередні періоди розвитку поетичної мови компоненти традиційного поетичного словника (*ріки крові, гілки рук, хвилі кіс, дощі волосся, озера очей, криниці очей, берег серця, шнурочки брів*), і як новітні індивідуально-авторські утворення (*пастка тіла, грати волосся, листя легенів, павутинка пальців, німб рук, республіка тіла, маслини очей, пергамент обличчя, келія серця, виноградинки очей, зливи очей, сніг очей, пустеля очей, болото тіла*).

Як умотивовано стверджує Г.М. Сюта, для поетичного мовомислення кінця ХХ — початку ХХІ ст. «характерний високий ступінь узагальнення, абстрагування від конкретних імен, осіб, заглиблення в проблему екзистенційної сутності людини» [10: 42]. На цьому тлі акцентованим стає зображення негативного психоемоційного стану людини, пов'язане з лексикою, у семантичній структурі якої наявні компоненти значення 'неволя', 'несвобода', 'біль', 'розгубленість', 'розчарування' тощо. Такі одиниці — частотні складники генітивних метафор.

До ядерної зони словника психоемоційного портретування людини належать лексеми зі смисломодельовальною семою 'неволя', 'несвобода' — *неволя, полон, в'язниця, грати, клітка, пута, тенета, пастка, сітка*. Унаслідок їхнього систематичного поєднання із соматизмами постають метафори, які характеризують притаманне сучасній людині відчуття внутрішньої несвободи. Показова з цього погляду асоціативно-метафорична модель «тіло — в'язниця, пастка»: *Все ж я — / хоч в'язень у в'язниці тіла — / куди б душа в пориві не злетіла, / із тілом не хотіла б / нізащо розлучатися навік* (А. Цвіт); *О душе, бранко у в'язниці плоті! / О моє тіло — мого духу храм* (А. Цвіт); *Вони довго жили у клітці тіла / ті криваві, як маки, солов'ї, / і от вони вирвалися на волю / крізь криваві отвори ран* (В. Голобородько); *місто з безладдям подій і речей / застряє, ніби здобич, у пастці очей* (С. Жадан); *Я вже за ґратами твого волосся / і все що мало збутися — збулося* (Н. Нежданна); *Твої руки дельфіни у сітці волосся / і пам'ять жива про дворушність / їхнього подиху* (Н. Нежданна); *По правицю пута плоті / Волелюбний тиснуть дух, / А болільники в німоті / Спостереження ведуть* (О. Бражник). Цей стилістичний прийом наскрізно простежуємо в мовотворчості українських поетів різних поколінь — 70-х, 80-х і 90-х років ХХ ст.

Продуктивна в сучасних поетичних текстах модель концептуально-метафоричного перенесення «природа — людина». Такі генітивні метафори характеризують людину в зіставленні з явищами природи — водою, вогнем, вітром, реаліями рослинного і тваринного світу.

Асоціативно-образне зближення соматизмів із компонентами мікропарадигми «вода» репрезентують генітивні метафори, у яких метафоризаторами, крім гіпероніма *вода*, виступають номінації *ріка, хвиля, море, озеро, плесо, повідь, потік, струмок, джерело, криниця, болото, баюра* тощо. Такі метафори естетизують і зовнішні, зорові враження, і психоемоційні риси, особливості сприйняття й оцінювання людини: *Висвічую ри-*

сочку кожну/ І хвилі розпуцених кіс (Л. Клименко); *Гризоти дала догризати вітрам,/ О плесо очей!/ Білоптахою сіла* (Л. Ромен); *Полетіли криваві солов'ї,/ сіли на гілки рук/ і відбилися у круглих криницях очей* (В. Голобородько); *за зливи ворожих очей/ за скажені мечі вітрів/ Я ДЯКУЮ* (Л. Ромен).

Колорит поетичності й позитивна оцінність властиві метафорам *берег серця, берег тіла, русло тіла*, пор.: *Запеклася Любов / у Камінь журби/ і тримає тіло моє/ на дні твого далекого моря, / де хвилі/ на березі серця / лагідно обцілюють/ сліди іншої* (Л. Ромен); *З цими доторками здригались повіки, і напливали/ на покинутий берег тіла хвилі забуті* (Г. Петросаняк); *Долини душі поростають страхом від дослухання, / як в руслах наших тіл зростає рівень часу* (Г. Петросаняк). Такі контексти підтверджують спостереження Л.О. Пустовіт щодо того, що генітивних словосполучень більше в стилі поетів, які тяжіють до народнопоетичної мови [6: 177].

Словосполука *ріки крові* (пор. зафіксований у словнику вислів *кров [ріками] лється* — «гинуть, помирають люди» [12 1: 399]), незважаючи на традиційність і частотність уживання, у розглядуваних текстах зберігає інтенсифіковане експресивне значення: *Болить душа за суєтний наш світ. / За наші війни і за ріки крові* (А. Акіменко).

Знижено-стилістичний напрямок опису людини (і зовнішнього, і психоемоційного портретів) засвідчують генітивні структури, в яких соматизми граматично узалежені від лексем *болото* («усе те, що характеризується брудом, застоєм, відсутністю живої діяльності, ініціативи» [8 I: 215]), *баюра* («велика, глибока калюжа» [8 I: 116]). Пор.: *Очі витікають струмочками/ чорної смоли/ Я загусаю в болоті твого тіла* (Н. Неждана); *Червоно-зелений листок/ Ще тягне суху павутину/ У чорну баюру очей* (Р. Кухарук). Негативна маркованість метафоризаторів *болото* і *баюра* визначає оцінність характеристик людини і поетичних контекстів загалом. Цей тип образотворення — стильова норма мовотворчості постмодерністів.

Для відтворення в генітивних метафорах ознак, властивостей і станів ліричних героїв актуальні номінації природного простору — *галактика, оазис, пустеля, ущелина*. Пор.: *найсильніший той, кому/ Галактики очей довірилися* (Г. Чубай); *а ще пісок заклопотаності/ пісок підозри пісок розмов/ тільки малесенький оазис ока/ для потаємного плачу залишився* (Г. Чубай); *Блакитна пустеля очей дорогих/ Піски оксамитові ніжно стелила* (Л. Ромен); *Півгодини мене й срібним голосом скрикне годинник,/ Обізвавшись в ущелині тихого серця мого* (С. Пантюк). Знаковим є епітетне вираження семантики й оцінності метафор: *малесенький оазис ока, блакитна пустеля очей дорогих, в ущелині тихого серця мого*.

Важливу тематичну мікрогрупу утворюють поєднання соматизмів із номінаціями реалій рослинного світу. Зокрема, естетизація усталених та індивідуальних зорових вражень, аналогізація частин рослин (*гілки, листя*) із частинами тіла (*руки, долоні, легені*) умотивують генітивні сполучення *гілки рук, листя долонь, листя легень*. Пор.: *Полетіли криваві солов'ї,/ сіли на гілки рук/ і відбилися у круглих криницях очей* (В. Голобородько); *безліч дивних дерев сновигає/ містом безцільно/ гілля рук із двома*

листочками долонь/ заховавши до кишень (Г. Чубай); спека висить — наче дим сигаретний — і коле/ листя легенів (В. Махно). За спостереженням Л.В. Кравця, аналогія *гілки* — *руки* традиційна для української поезії [4: 310].

Уведення в структуру генітивної метафори образу *квітка* (*квіт, квіти, ружа, волошка*) зумовлює контекстну семантику й оцінність соматизма як другого компонента двочленних образних структур із значенням:

- «кохання»: *Від забуття хай тебе береже/ Квіт мого серця — / червоная рута* (С. Передрій); *На квіт серця (тобі лиш палало!)/ Терня снігу насипав сповна./ Ми в Коханні так рано розтали* (Л. Ромен); *волошку серця злий віщун/ Не перетворить на колючий дротик* (А. Стеценко);

- «кровь»: *Лев — той, що квіти крові випускає, — / вусатий mopасан, гриваста смерть,/ красунь за грати подихом вдихає* (В. Неборак); *на кінофільмі де герой життя віддав за справу/ аж ружа крові процвіла крізь горло і жабо* (Ю. Андрухович).

Синтез ознак 'форма' та 'колір' простежуємо при ботаноморфному перенесенні *маслини/ виноградини* → *очі*, пор.: *о мамо африко/ чорні маслини твоїх очей* (В. Махно); *А зелені виноградинки/ твоїх очей/ десь завишли/ у кроні каштанів...* (А. Цвіт).

До природоморфного коду зараховуємо метафори *камінь серця, камінчики очей*. Вони засвідчують актуальне для української мовно-поетичної традиції сприймання й трактування каменя як символу байдужості, жорстокості (пор.: *камінна душа, серце як камінь* [3: 271]): *І лиш тоді людину вперше у собі відчуєш,/ Коли в тобі заб'ється серця камінь* (С. Жадан); *Із камінчиками очей люди/ Вискандовують «Суду! Суду!»* (Н. Неждана).

Спостережено у досліджуваних текстах також словосполуки з метафоризаторами — компонентами ЛСП «вогонь» (*вогонь, полум'я, багаття, жаринка, попіл*). Їхнє традиційне поєднання із соматизмами *очі, серце* (формально вони належать до семантичної площини «зовнішній портрет людини») засвідчує семантичний зсув у напрямку психологічного портретування і слугує «експресивним позначенням психоемоційних, рідше фізіологічних станів людини залежно від конотації дієслів чи спектра знаків вогню» [7: 95]. Пор.: *А я уже всі мрії віддала,/ І в полум'ї очей надія тане* (О. Кислиця); *Забуть несила/ Теплий спомин/ Душі дерев я наспівала в сні,/ Бо тіло — що холодний комин,/ Жаринка серця лиш жива в мені* (Л. Ромен). Практика такої метафоризації закорінена в національній словесній традиції. Пор. антонімічну за значенням метафору *серця крижина*: *Потяг вже суне/ по серця/ крижині,/ Ось мій вагон/ у пустельну країну* (Л. Ромен). Визначальна для метафоризувального компонента *крижина* сема 'холод' зумовлює і семантичне, й оцінне контрастування цієї генітивної структури із розглянутими вище.

Аналогізацію «людина — світло» вербалізують поєднання соматизмів із гіперонімом *світло* і його гіпонімами — загальнозживаними лексемами (*проміння, ліхтарі*) та поетизмами (*зорини*): *осокором срібним/ тремчу/ потопаючи в світлі/ бездонних очей* (Ростислав); *Не дай світло серця вітрам остудити,/ Дай Віри-Надії любити і жити!* (Л. Ромен); *Ходімо до світла*

двох сердець,././ ходімо до таємниці самовідданості двох (В. Рубан); *проміння крові дзеркала уламок/ ворожить і камінним лісом замок/ довкола тебе знов росте як сон* (В. Неборак); *метелики плачу/ кидаються з темряви/ твого тіла на ліхтарі/ очей і їхній попіл/ сльозами стікає/ по обличчю* (С. Жадан); *Шнурочки чорних брів/ і ясновиде личко,./ Зорини карих віч, де розум і душа* (Ю. Назаренко). Переважання з-поміж наведених ілюстрацій метафор із соматизмом *очі* відбиває національну поетичну традицію. При цьому «мотиваційною основою метафоричних проєкцій такого типу [...] стали уявлення про здатність очей випромінювати світло» [4: 225].

Дещо вищим рівнем асоціативного ускладнення порівняно з розглянутими характеризуються метафори, в яких соматизми *тіло, серце* граматично підпорядковані номінаціям будівель, приміщень або їхніх частин, наприклад: *гідко дивитись/ як осунулась/ десятиповерхова/ будівля твого тіла* (С. Жадан); *У приміщенні тіла відкрита тітьма./ У приміщенні духа відкрита розруха* (Ю. Андрухович); *Дівчина спить на сходинках свого тіла/ Вона там ще не була/ Дівчина тінь від палацу/ із білого мармуру* (Н. Неждана); *Осінь — самотності пляшка./ Осінь — журби острівець./ Осінь — маленька монашка/ З келій пожовклх сердець* (Н. Малиновська).

Досвід практичного пізнання світу та різнотипні (за кольором, формою, зовнішнім виглядом і т. ін.) асоціації визначають естетику генітивних метафор, які засвідчують більш чи менш регулярне контекстне зближення соматизмів із номінаціями тематичних зон:

- «їжа» — *великодня паска, узвар: Я люблю твого тіла великодню паску* (Ю. Андрухович); *В них черева, мов льох, а їхня кров — узвар,./ в них дух, як мова, всох, в них мова, як в татар* (Ю. Андрухович);
- «посуд» — *келих, пляшка: Граційним рухом втіленої смерті/ свій келих тіла пронесла* (М. Розумний); *Ми зайдемо в блукаючу кав'ярню/ З пляшками напіввипитих облич* (Н. Неждана); *За вінця губ переливався сміх,./ а очі перекинуті від мене* (П. Мовчан);
- «технічні засоби та пристрої» — *калейдоскоп, кінокамера: Я визнаю як перемену місць/ Калейдоскоп заплющеного ока* (Н. Федорак); *кінокамери очей фіксують мить твоєї ери* (В. Неборак);
- «предмети культу, мистецтва і давнини» — *фреска, кивот, іконостас, пергамент, пор.: перестиглим житом/ осипаюсь/ у ріллю/ перед кивотом/ твого серця* (Ростислав); *Таке минуле за плечима темне,./ Такий облич рясний іконостас,./ Чужих облич я бачу у очах/ Твоїх, коли схиляюся над ними* (О. Ірванець); *пергамент жовтий/ облич споконвічних/ гортаю/ осокором срібним/ тремчу/ потопуючи в світлі/ бездонних очей* (Ростислав).

Уведення до складу генітивних метафор епітетів, виражених прикметниками і дієприкметниками, — це не тільки формальне структурне ускладнення (метафора з двочленного словосполучення перетворюється на тричленне), але передусім ущільнення, посилення зв'язку компонентів метафоричного ядра [6: 142], увиразнення і збагачення контекстної лексичної семантики соматизма. Зокрема, саме із додаванням епітетів пов'язано акцентування сем:

• ‘почуття’, ‘психічний стан’: *Ця довершеність смутку, рисочка зболених уст — / Наче десь поза простором ножиці точать на постриг* (М. Савка); *І ця сльоза, / І серця стук тривожний, / І дивні сни закоханих в маю...* (М. Влад);

• ‘риси характеру’: *Я доторкнуся до полум’я небес / Й стечу водою у весняні ріки... / Та мого серця полохливий пес / З тобою буде — завжди і навіки* (А. Стеценко);

• ‘вік’: *У тихім німбі рук дитячих, / на промінці серцебиття / і відсміюся, і відплачу / своє розхристане життя* (Л. Голота); *а вітер відносить її все далі і далі — / тендітну емігрантку з республіки юного тіла* (Г. Чубай);

• ‘колір’: *Шнурочки чорних брів / і ясновиде личко, / Зорини карих віч, де розум і душа* (Ю. Назаренко); *чорні маслини твоїх очей — чорні дощі / волосся* (В. Махно); *Зорини карих віч, де розум і душа* (Ю. Назаренко); *А зелені виноградинки / твоїх очей / десь зависли / у кроні каштанів...* (А. Цвіт); *Мої слова загрузли по коліна / У синьому снігу твоїх очей* (О. Ірванець); *мої важкі і ртутні сльози / по сірому асфальтові лиця* (Д. Симоненко). Багата колірна палітра сучасної поезії засвідчує використання колоративів як у метафорах — описах зовнішності людини, так і в контексті актуалізації складників парадигми «внутрішній портрет»;

• ‘температура’: *І лиш тоді людину вперше у собі відчуєш, / Коли в тобі заб’ється серця теплий камінь* (С. Жадан);

• ‘звук’: *Тугі дощі завісою із неба, / Пливе холодне сіре полотно, / Та очі все визорюють для тебе / Тихеньку пісню серця все одно* (Л. Ромен).

У таких епітетизованих генітивних метафорах виявляється індивідуальне світобачення поетів.

На ґрунті поширення генітивної структури розвиваються також багатоконпонентні метафоричні комплекси: *колючими поглядами октавіо паса і хуана рульфо / гнучкими лозами місцевих красунь — розкритими молюсками / їхніх тонких і надкушених губ* (В. Махно); *Вино у скроні тьмяно дзвонить, / облич безтямних п’яна повідь / і твої очі в дзеркалах* (В. Неборак); *на червонім екрані / на білих подушечках мертвих облич / лежать ієрогліфи брів і очей, / неначе метелики, вишиті шовком* (Н. Білоцерківець); *бо незабаром знову почнеться маскарад / чи то пак закінчиться / і знову треба буде одягати / дуже поважні / дуже розумні / дуже заклопотані / маски людських облич* (Г. Чубай).

Різні уявлення про людину відображують також предикативно-іменні метафори, які за характером смислових відношень між компонентами співвідносні з порівняннями. Суб’єкт і предикат у конструкціях цього типу виражено іменниками, а структурно вони репрезентують модель «соматизм (як компонент макропарадигми «людина») — (це) метафоризувальний компонент.

Найоб’ємніший сегмент предикативно-іменної метафори становлять контексти з метафоризатором — компонентом ЛТГ «природа», що зумовлено стійкістю, тяглістю фольклорної та літературної традиції.

Із погляду граматичної належності суб’єкта метафоризації найзагальніший різновид іменникових (предикативних) метафор формують

конструкції з формами особових займенників *я, ми, ти* тощо: *Я ріка. Їх чарує моя глибина,/ А мене в них — палкі недопиті рум'яниці* (М. Кіяновська); *а я повім коханій так: ...ти — океан для корабля/ розкішна маревна земля./.. / ти — достеменна як сльоза/ найтонша лагідна лоза* (Ю. Андрухович); *А поруч — люди. І у світі тісно./ Я — дерево. Мені болить кора* (Л. Зоряна); *Ми — тільки листя. Ми — минуле: самотнє, тихе й невиразне* (М. Кіяновська); *У світі осінь... І печаль розлита/ У небеса./ Я камінь, а протє/ Допоки вірю — сад чекає літа* (А. Акіменко).

За лексико-тематичними параметрами метафори-ідентифікації, що постали на асоціативному співвіднесенні атрибутів у межах моделі «соматизм (як компонент макропарадигми «людина») — природа», поділяємо на підгрупи:

- природоморфна метафора («соматизм — явище природи», «соматизм — реалія простору», «соматизм — вода»);
- ботаноморфна метафора («соматизм — рослина»);
- зооморфна метафора («соматизм — тварина»);
- орнітоморфна метафора («соматизм — птах»);
- артефактна метафора («соматизм — предмет»).

Такий продуктивний напрямок метафоризації соматизмів, як аналогізація з реаліями рослинного світу, на думку Л.В. Кравець, генетично закорінений у міфології та пов'язаний з язичницьким анімізмом [4: 147]. Зокрема, на зорових уявленнях (наприклад, за ознакою кольору, форми, зовнішнього вигляду тощо) ґрунтуються метафори-ідентифікації *очі — волошки, очі — листя, коліна — яблука тощо: Ваші очі — волошки-зоринки./ З власним серцем сама в поєдинку./ Стелять стежку сухі спориші* (Л. Ромен); *Так сонце наливає тихий сад/ крізь верховіття яблуневі поріділі./ моїх зізнань кружляє листопад./ твої коліна — яблука доспілі* (М. Розумний); *і тихцем досягаєш святого Назарія строгу парсунку./ очі — листя зелене, зі снігу рідка борода* (Н. Федорак).

Контекстне значення цього типу предикативно-іменних метафор також визначають семи:

- 'вік', 'зрілість': *А в слово «тіло» влило слово «літо»./ Це світле тіло — ледь нестиглий плід* (О. Ірванець);
- 'емоційність': *Краса й Любов поняття вічні./ Я серце маю — квітку із вогню!* (Л. Ромен).

Багатопланово розвинуті в мові аналізованої поезії моделі зооморфної та орнітоморфної метафори-ідентифікації (перенесення *людина* → *тварина, людина* → *птиця*). Наприклад, контекстні кореляції *очі — звірята (зайці), долоні — ластів'ята* вербалізують оказіональні асоціації (з додатковим колірним акцентуванням), пор.: *очі — звірята/ карі звірята/ біжать тебе запам'ятати* (Г. Чубай); *Хай же очі біжать — / Голубі і зелені зайці./ Не прив'язуй ти їх/ До корита і до водопою./ Бо пошиєшся враз/ У багаті та ситі старці* (М. Гриценко); *долоні бліді — ластів'ята у чорній воді* (М. Савка). Емоційно-оцінне забарвлення цих поетичних слововживань підтримують також словотворчі засоби, зокрема суфікси суб'єк-

тивної оцінки. Водночас аналогізація *серце* → *птаха*, яка актуалізує ознаку 'незахищеність', належить до традиційних: *А я ще й не жила ж,/ не жила./ Я ж Його ще і/ не відлюбила!/ Моє серце — підбите пташа. / Слово Славлю я Небо і Крила,/ Тріпотить біло-біло душа* (Л. Ромен).

Загальною тенденцією щодо оформлення метафор у формі іменникових словосполучень дослідники називають опредметнення ознак [6: 149; 4: 157–163]). У мові сучасної поезії артефактні метафори засвідчують побутово-предметну конкретизацію соматизмів як репрезентантних складників образу людини. Цю стилістичну настанову ілюструє ідентифікаційна метафора *серце* — *зліпок глини*: *Ну хто збагне святі тайни,/ Крик болю в голосі Сльози?!/.../ В них серце — просто глини зліпок* (Л. Ромен).

Проведений аналіз іменникових метафор (генітивних і предикативних) засвідчує, що метафоричні сполучення із соматичними компонентами, які розбудовують лексико-семантичну парадигму «людина», ілюструють передусім контекстне взаємонакладання семантичних площин «людина» і «природа» (найпродуктивніша з погляду метафоротворення), а також «предметний світ». Лінгвокогнітивна мотивація цього процесу — зовнішні зорові, та — частіше — внутрішньопсихологічні оказіональні асоціації.

Продуктивний стилістичний засіб образно-естетичного опису динамічних ознак, якостей і характеристик людини — *дієслівні метафори*.

Семантичними центрами численних динамічних метафоричних характеристик людини слугують дієслова — назви конкретних дій, які містять вказівку на рідину (*текти, литися (розливатися), переливатися, розхлюпувати, наливати, пити, захлинатися*), а отже, репрезентують зв'язок із базовою метафоричною моделлю «людина — вода». Серед них виділяємо дві лексико-семантичні групи метафор, які вербалізують:

- динамічні риси й ознаки зовнішності людини, пор.: *вона сама стає річкою поволі і/ якось дивно плюскотить на піску/ ... і тече її волосся невідомо куди/ і тече її тіло невідомо куди* (Г. Чубай); *І, роздерши заслону ночі,/ Ти стогнатимеш від любові,/ Понад груди твої дівочі/ Ллються коси твої шовкові* (М. Савка); *І проллються коси шовкові/ На троянди чорно-червоні* (М. Савка);

- почуття, переживання, психоемоційні стани людини (*плач, сміх, радість, журба, самота* та ін.): *Йдуть дощі у світах./ Смутком плаче бурштин./ Чорним птахом крик ночі./ Де спочить?/ В самоті?/ Всі розхлюпала очі,/ йду на прощу в Світи...* (Л. Ромен); *Наливай, наливай самотою серця — / Хай відпустить тебе з кам'яної недолі!* (П. Гірник).

До складу багатьох метафоричних словосполучень входять дієслова, пов'язані з поняттями рослинного світу — *зріти, вростати (поростати), врунитися, квітнути, (розквітнути), опадати, зів'язнути*. Позначаючи у прямому значенні дії, пов'язані з етапами розвитку рослини, такі дієслова у складі ботаноморфних і фітоморфних метафор стають компонентами опису психоемоційного стану людини: *серце поростає страхом від дослухання,/ як в руслах наших тіл зростає рівень часу* (Г. Петросаняк).

Семантичне і граматичне зрощення соматизмів із дієслівними маркерами розвитку рослин *цвісти* та *в'янути* актуалізує традиційні асоціації «бути в розквіті сил» [13: 63] та «втрачати бадьорість, марніти» [13: 68]. Пор.: *Радосте, юна сестричко, вітай цих/ натомлених гостей,/ [..]/ Хай зацвітуть їм серця серед святої зими* (К. Москалець); *серце радістю завітне* (М. Савка); *В осінню негоду серця опадають з гілок у калюжі* (К. Москалець). Помітною є традиційна позитивна оцінність метафор, утворених при поєднанні дієслів *зацвітати*, *квітнути* з іменником *серце*.

В аналізованій образній парадигмі наявні також десемантизовані та поетичні метафори із смисломодельовальною семою 'світло' — *очі сяють*, *волосся світиться*, *серце розсипало зорі*, наприклад: *Він усміхається, сильний і юний./ Очі зухвали виклично сяють* (М. Савка); *Як світиться твоє волосся,/ як пахнеш ти, моє дитя!* (Л. Голота); *Дивовижно!/ Серце розсипало зорі!/ Надсвятковий вечір!/ Хочеться літати!* (Л. Ромен).

Дієслівні синонімічні ряди *змерзнути*, *холонути* і *горіти*, *пекти*, *племініти*, *підпалити*, *обкипати* утворюють дві опозиційні лексико-семантичні групи антропометафор за ознаками 'холод' — 'тепло'. Найчастіше з предикатами температурної семантики сполучається номінація *серце*, пор.: *Коридором дзеркал бреду.../ Я, твоя Катерина./ Змерзло серце моє/на пекучих льодах каяття* (Л. Голота); *Не кривдуй ні на кого,/ як серце холоне від тиші/ і обірвана мова до крові спікає вуста* (П. Гірник). Тобто *холод* традиційно пов'язується з негативно маркованими почуттями або їхнім ослабленням, зникненням. Натомість об'єднані спільною смисломодельовальною семою 'тепло' дієслова *горіти*, *племініти*, *обкипати*, поєднуючись з іменником *серце*, характеризують і піднесений, і важкий психологічний стан людини. Наприклад, традиційна метафора *серце горить*, *племініє* (Л.В. Кравець вбачає в її основі архетипну модель *вогонь / світло* → *серце* [4: 175]) виражає наявність інтенсивного позитивного почуття, пор.: *Сварог дарує нове Коло Світу!/ Зійшла з небес весела Коляда./ Горять серця молитвою зігріті,/ Дажбожа сила з нами молода!* (Л. Ромен); *Ідуть дощі/ крізь душу,/ крізь вікно,/ А серце/ від любові племініє* (Л. Ромен); *Чи зігрівав кого?/ Чи сам холонув?/ Сьогодні ж, серце, радістю займись!* (Л. Ромен).

Прикметно, що дієслівна метафора, зафіксована у контексті *знов обкипає словом сукровичним/ сліпе й безглузде серденько моє* (Л. Голота), розвиває значення, яке корелює із фразеологічно зумовленим *серце обкипає (обкипіло) кров'ю* — «хтось тяжко переживає, відчуває душевний неспокій» [8 V: 511]. Цей образ засвідчує поступовий відхід від поетичної традиції з акцентуванням індивідуально-авторського складника.

У складі дієслівних конструкцій виокремлюємо також метафори-персоніфікації. Антропоморфний характер мають сполуки соматизмів із дієсловами на позначення:

- фізичної, ментальної діяльності людини ([не] *забувати*, *думати* та ін.): *Велике втомлене серце ніколи не забуває/ За наші дрібні, сплакани душі...* (О. Лишега); *коли тобі минає 64/ і коли кров пригальмовує щоби подумати/ куди їй далі бігти* (С. Жадан);

- культурної, мистецької діяльності людини: *Серце вистукує ламані джазові ноти/ на барабані душевного бризу* (Д. Омельчак);
- емоційних реакцій, динамічних психоемоційних станів — *сумувати, плакати, ридати, сміятися* тощо. Пор.: *Надто сумно довкіль. Знов ридають засмічені гени* (С. Процюк); *3 життя zostались попіл та руїни, /.. / Мовчить і плаче серце серед ночі* (О. Рутецька).

Словник поетичної мови кінця ХХ — початку ХХІ ст. — це також царина мовно-естетичної актуалізації загальномовних і авторських фразеологічних ресурсів. У корпусі дієслівних метафор спостережено різні типи інтеграції усталених висловлень у текст:

- вживання дієслівних фразеологічних зворотів у традиційному, закріпленому у словниках значенні й без зміни структури (*СПОПЕЛЮ ВАС ОЧИМА./ Оберну вас у роси./ І розвію по вітру — / ні мені, ні комусь* (А. Цвіт); *Вдома мені сумно, / Аж дітисся ніде./ Куди не подамся — / Серце світом нудить* (М. Влад); *піниться пиво і кров закипає у жилах/ дурять дівчат що удома чекають дружини* (В. Махно); *То кров закипає у жилах, то чорна ожина/ Вчинила нам згубу, зчорнила нам губи потворно* (М. Савка); *Навчіть нас, батюшко, — / несміло мовив люд./ Тому аж кров застугоніла, / і побілили п'ястуки* (М. Розумний). Пор. зафіксовані у словниках значення **ФО спопеляти очима** — «дуже презирливо, гнівно дивитися на кого-небудь» [8 IX: 572]; **нудити світом** — «втомлюватися від журби, туги за ким-, чим-небудь» [12 I: 165]; **кров закипає у жилах** — «хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т. ін.» [12 I: 399]; **кров застугоніла** — «хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження і т. ін.» [12 I: 399];

- лексико-граматична модифікація фразеосполук (заміна об'єкта дії — істоти на неістоту, трансформація іменникового сполучення в дієслівне, контамінація двох фразеологізмів або заміна компонентів паремії контекстними синонімами / антонімами): *черевики чистити об фіранку/ і тримати душу в чорному тілі* (Ю. Андрухович); *Сміюся одним оком, іншим плачу, / у півуста хвалю, у пів... хулю* (П. Мовчан); *Містечковий дурень регоче ридма, / і під гавкіт собак розгоряється хмиз* (Ю. Андрухович); *Не треба так. Не треба. Ну навіщо? / Померти — тільки поле перейти* (Р. Скиба). Пор. із узуальним значенням фразем *тримати (держати) в чорному тілі кого* — «суворо поводитися з ким-небудь, примушувати багато працювати, погано годувати і одягати» [8 X: 138]; *[і] сміх і горе (і гріх, і плач, і сльози)* — «про те, що одночасно і смішне і сумне» [8 IX: 409]; *ридма ридати (плакати, заридати і т. ін.)* — «дуже голосно плакати, схлипуючи й захлинаючись сльозами» [8 VIII: 532] і *сміятися (засміятися, реготатися, зареготатися) на кутні [зуби]* — «плакати» [8 IV: 418];

- авторські переосмислення й різноступеневі трансформації фразеосполук *стальні (залізні) нерви* — «тверда, сильна воля й твердий, сильний характер» [8 V: 374]. Пор.: *Сама з собою — як між двох рапір./ Сама з собою — зтяжка валіза./ Переробляти нерви на залізо — / метаморфоза ця — не для рабів* (А. Цвіт); *Потім знову мовчати, мовчати, мовчати, / доки нерви не стверднуть сіткою дроту* (І. Андрусак).

Загалом констатуємо продуктивність іменникової та дієслівної метафор як засобів мовоопису людини, її зовнішнього та внутрішнього (психоемоційного) портрета, що супроводжується конкретизацією та оречевленням абстрактних ознак і понять шляхом поєднання соматизма (як компонента макропарадигми «людина») та метафоризувальних компонентів. Соматизми в таких контекстах стають одиницями художнього світу, їхній семантичний розвиток і сполучуваність регулюють закономірності контекстного прирощення / трансформації значень, унаслідок чого оновлюється загальномовна семантика і самих назв частин тіла, й узуальних висловлень із ними, а також створюються яскраві індивідуально-авторські антропоморфні образи.

1. Античные теории языка и стиля : антология текстов. — СПб. : Алетейя, 1996. — 362, [1] с. — (Античная библиотека. Исследования). — Библиогр. в примеч. : с. 309—351.
2. *Єрмоленко С. Я.* Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибики, О.Г. Тодор ; за ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Либідь, 2001. — 224 с.
3. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / В.В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
4. *Кравець Л.В.* Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : монографія / Лариса Кравець. — К. : Академія, 2012. — 416 с. — Бібліогр. : с. 366—409. — (Серія «Монограф»).
5. *Мельникова Е.М.* Особенности функционирования метафоры в прозе О. Мандельштама / Е.М. Мельникова // Ярославский педагогический вестник. — 2003. — № 1. — С. 53—56. — Режим доступу до електронного ресурсу: http://vestnik.yspu.org/releases/povue_issledovaniy/19_11/
6. *Пустовіт Л.О.* Словник української поезії другої половини ХХ століття : семантико-функціональний аспект : [монографія] / Л.О. Пустовіт / упоряд. : В.І. Матюша, П.А. Матюша, І.Л. Михно. — К. : Рідна мова, 2009. — 243 с.
7. *Селіванова О.О.* Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) : монографія / Олена Олександрівна Селіванова ; Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. — К. ; Черкаси : Брама, 2004. — 276 с.
8. Словник української мови : в 11-и томах. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
9. Словник тропів і стилістичних фігур / [уклад. В. Ф. Святовець]. — К. : Академія, 2011. — 176 с.
10. *Сюта Г.М.* Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи : [монографія] / Галина Мирославівна Сюта ; НАН України, Інститут української мови. — К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2010. — 160, [4] с. — (Студії з українського мовознавства ; 7). — Рез. англ. — Бібліогр. : с. 144—157.
11. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. — К. : Укр. енциклопедія, 2000. — 752 с. : іл.
12. Фразеологічний словник української мови : У 2-х кн. / уклад. : В.М. Білоноженко та ін. — К. : Наук. думка, 1999. — Кн. 1 — 1999. — 528 с.
13. *Фрейденберг О.М.* Поэтика сюжета и жанра / О.М. Фрейденберг ; [подготовка текста, справочно-научный аппарат, предварение, послесловие Н.В. Брагинской]. — М. : Лабиринт, 1997. — 448 с.

Статтю отримано 19.02.2016

Hanna Dyadchenko

Sumy State University, Sumy

ANTHROPOMETAPHOR IN THE UKRAINIAN POETIC LANGUAGE

(The end XXth / beginning XXIth centuries)

In the article the approaches to the metaphor definition and classification are found out. Modern Ukrainian scientists define the poetic metaphor as a semantic process which means transfer the form of language unit from one object to another based on some similarity between these objects. There are various approaches to the metaphor classification in the modern linguistics. By the appliance to the language stratum they are ranked on the lexical and grammatical, by the stylistic characteristics — on the poetic (traditional and individual) as well as unusual. Formal and structural paradigm propounds such metaphor classifications as structural (simple, singular and complex metaphors) one and classification by the grammatical form of the metaphorical feature expressing (as parts of speech metaphors are differentiated on the substantive, adjective, verbal- and adverbial).

The author of the article has made an attempt of the figurative structures with the lexical centres — somatisms' complex description, which anticipates the most significant semantic models of the grammatical metaphor types — substantive (genitive and predicative) as well as verbal — definition.

As part of a substantive (genitive) metaphor the role of the metaphorized word fulfils the noun which semantically concentrates the characteristic feature of the object and phenomenon through its correlation with the other objects and phenomena. The genitive metaphors with the semantic centres-somatisms are actual for modern poetic language as been actualized in the poetic language as the components of the traditional poetic vocabulary (*rivers of blood, twigs of hands, rains of hair, lakes of eyes*) as well as newest occasional formants (*leaves of lungs, nimbus of hands, republic of body, olives of eyes, parchment of face, snow of eyes, desert of eyes, etc.*). The different approaches to man's portrayal reflect the predicative and substantive metaphors, correlated with the comparisons by the character of semantic relations. The analyse conducted on the material of the substantive metaphor structures showed that the metaphors with the somatic components illustrate first of all context superposition of the semantic planes "man" and "nature" as well as "objects".

The figurative structures with subjects and adjectives metaphorized oppose to the predicative groups presenting the verbs metaphorization. We observe verbal metaphors as the basic stylistic means of aesthetic reproduction of the dynamic personal characteristics. In these contexts somatisms become the units of the artistic world, their semantic development is being regulated by the rules of context transformation. As a result, the usual semantics of the "parts of the body" denominations has been renovated; the vivid individual anthropomorphic images have been created by the modern Ukrainian poets.

Key words: *anthropometaphor, substantive (genitive and predicative) metaphor, verbal metaphor, external man's portrait, internal (psychoemotional) portrait of a man, somatism.*